

ТЕАТРАЛІЗОВАНА ВИСТАВА «МАЛАНКА» ЯК КОНЦЕПТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено комплексному аналізу концепту «Маланка» мікроконцептосфери *Святки*, який спроектований на вивчення його особливостей у синхронічному та діахронічному аспектах, а також на з'ясування специфіки його відображення в ієрархічній системі української мовної картини світу, що передбачає вилучення інформації про досліджуваний фрагмент концептуальної картини світу людини зі словників різних типів та етнографічних джерел (культурологічний аспект) і визначення особливостей його репрезентації в мові (семантичний аспект). Запропонована техніка аналізу лінгвокультурних концептів проходить у три етапи: 1) побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності; 2) опис структурних елементів концепту; 3) моделювання польової структури.

Ключові слова: лінгвокультурологія, мікроконцептосфера, концепт, архетип.

Plotnikova N. V. Theatrical Performance «Malanka» as a Concept of Ukrainian Culture.

The article deals with the complex analysis of the concept *MALANKA* of the microconceptosphere *SVIATKY* projected for studying the peculiarities of its reflection in the synchronistical and diachronic aspects, as well as for clarifying of the specific character of its reflection in the hierarchical system of the linguistic world-image. Keeping within the limits of the linguistic and culturological approach of the linguistic conceptology, in the research the notions such as conceptosphere, concept, conceptual microfield were considered.

In the structure of the microconceptosphere *SVIATKY* 46 central concepts distributed to 10 conceptual microfields were distinguished. The appropriate field structure (nucleus, near-nucleus zone and periphery) of the microconceptosphere *SVIATKY* was modeled and the hierarchical organization (superconcepts, presupersconcept, basic concepts, subconcepts) was presented. But the technique of the analysis of the linguistic and culturological concepts suggested in this work consists of 3 stages: 1) formation of the nominative field of concept and definition of its nominative density; 2) description of the structural elements of the concept; 3) modeling of its field structure. During the analysis of every concept the means of its linguistic expression, including their paradigmatic and derivational peculiarities were characterized. The research of the central concepts of the microconceptosphere *SVIATKY* permitted to discover the specific character of the national mentality of the Ukrainians within the limits of this fragment of the linguistic world-image.

Key words: linguistic culturology, conceptosphere, microconceptosphere, concept.

У різдвяно-новорічній обрядовості побутує низка явищ культури, що властиві лише святочним обрядам і традиціям, зокрема це зимові обрядові обходи (колядування, щедрування, посівання) та пісні, що їх супроводжують, також сюди належать ряджені персонажі та відповідні святочні театралізовані вистави. Цей матеріал дає змогу розглядати Різдвяні святки або мікроконцептосферу (Мксф) *Святки* як складну систему – концептуальне поле, що включає в себе множину концептів, тобто є концептополем макрорівня [10, с. 214]. Концептополе макрорівня, як і концептополе мікрорівня, повністю відповідає всім традиційним канонам теорії поля, тобто має структуру у вигляді ядра, приядерної зони та периферії.

Оскільки концептуальне поле – велике угруповання концептів, то вважаємо задоцільне розподілити його на фрагменти – концептуальні мікрополя

(КМП), що утворюють складну ієрархічну систему взаємопов'язаних полів, на основі яких формується мовна картина світу, та поєднують однорідні в поняттєвому відношенні одиниці (окремі концепти).

На концептуальному рівні концепти, що відображають ці явища культури, розподіляємо на чотири КМП, порівн.: I. «Святочні обрядові обходи» — концепти *Колядування, Щедрування, Посівання*; II. «Святочні обрядові пісні» — концепти *Колядка, Щедрівка, Христосанка, Віншування, Посівальна пісня, Водохресна пісня*; III. «Театралізовані вистави» — концепти *«Коза», «Маланка», Вертеп*; IV. «Антропоморфні ряджені» — концепти *Маланка, Дід Мороз / св. Миколай, Снігуронька*. З огляду на те, що концепти у складі зазначених КМП не існують поза межами Мксф *Святки*, відносимо їх до приядерної зони концептополя макрорівня, тобто Мксф *Святки*. Один із фрагментів такого мікрополя, а власне концепт *«Маланка»*, і становить предмет цього дослідження.

Театралізовану обрядову виставу «Маланка» в історико-культурологічному аспекті розглянуто в монографії О. Курочкина [7], детальний опис обряду «Маланка» містять розвідки І. Верхратського [1, с. 69-72] та Б. Яцимирського [12, с. 46-77]. Різдвяно-новорічні театралізовані вистави в історико-культурологічному аспекті менш детально описували й інші науковці, але комплексний аналіз усіх наявних в українській мові мовних репрезентантів концепту *«Маланка»* у межах Мксф *Святки* в науковій літературі відсутній.

Відповідно, актуальність теми цієї розвідки зумовлена необхідністю опису концепту *«Маланка»* з огляду на нову лінгвістичну парадигму, що репрезентована лінгвокультурологічним напрямом у лінгвістиці з урахуванням як лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників. Мета статті — здійснити лінгвоконцептуальний аналіз мовного вираження концепту *«Маланка»* в межах мікроконцептосфери *Святки*.

Для дослідження центральних концептів Мксф *Святки* застосовуємо комплексну методику, що поєднує елементи семантико-когнітивного й лінгвокультурологічного аналізу та базується на трьох етапах:

1) *побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності*. **Номінативне поле концепту** — це сукупність мовних засобів, що об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства [9, с. 66]. Номінативне поле концепту будуюмо шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів та дериватів. Номінативну щільність концепту пропонуємо подавати в цифровому еквіваленті, для чого вводимо поняття коефіцієнт номінативної щільності, який обчислюємо за формулою $Q_{nd} = NF_c : NF_{mcs}$, де Q_{nd} — це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c — загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mcs} — загальна кількість одиниць номінативного поля мікроконцептосфери, що становить 314 одиниць;

2) *виділення та опис структурних елементів концепту*. Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові — культурну і поняттєву [11, с. 41]. Культурна складова містить три шари: а) історичний, де аналізуємо явище в складі святочної

обрядовості з історико-етнографічного погляду; б) актуальний, де проводимо аналіз наявних синонімів та дериватів імені концепту; в) етимологічний, розгляд якого дає змогу визначити первинний смисл імені концепту. Поняттєву складову виявляємо шляхом аналізу значень основних мовних репрезентантів концепту, що проводиться методом компонентного аналізу. Згідно із методикою концептуального аналізу З. Попової і Й. Стерніна, спільні або близькі за смыслом семи різних мовних репрезентантів одного концепту узагальнюємо й інтерпретуємо як когнітивні ознаки концепту [9, с. 201], які називаємо смысловим елементом або компонентом смыслу концепту. Подібні смыслові елементи отримуємо й упродовж аналізу всіх шарів культурної складової концепту, узагальнюючи та інтерпретуючи як смыслові елементи первинний смисл імені концепту, смысли, що їх має концепт в історико-етнографічному контексті, лексичні значення синонімів та дериватів;

3) *модельовання польової структури концепту*. Розподіляючи концептополя на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших відносить ті, що включають множину концептів (у розвідці це Мксф *Святки*), у той час, як концептополе мікрорівня «можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту» [10, с. 214]. Відповідно, концепт *«Маланка»* – це концептополе мікрорівня, що складається з ієрархії смыслових елементів. До ядра відносимо смыслові елементи, що виділені під час аналізу поняттєвої складової. Усі інші компоненти смыслу, залежно від частотності їхнього використання, а також від сфери вжитку, належать до приєдраної або периферійної зон. Польову структуру концепту подаємо з урахуванням особливостей різних періодів.

Культурологічно-лінгвістичний аналіз концепту «Маланка». І. Культурна складова концепту. А) історичний шар. Досить популярним різновидом святичного рядження в Україні є театральна вистава, що у Дністровсько-Прикарпатському регіоні складає україно-молдавський міжетнічний комплекс під умовною назвою «Маланка». За свідченням Б. Яцимірського, «Маланка» «зустрічається головним чином на Галичині, Поділлі та епізодично в інших місцях Малоросії та Бесарабії» [12, с. 46]. Стосовно часу проведення цього обряду всі науковці мають єдину точку зору: «маланкування – це старовинний обряд у канун Нового року, що збігається з днем Преподобної Меланії, так званий Щедрий вечір, коли гурт парубків ... ходять із хати в хату, вітаючи господарів з Новим роком і співаючи обрядових пісень» [4, с. 140-141]. Головний персонаж обряду – Маланка, яку грає дотепний парубок, одягнений у жіночий народний стрій. Серед персонажів «Маланки» були також «маски тварин «кози», «журавля», «бика», «коня»; пов'язані з культом предків маски «діда» і «баби»; демонологічні персонажі – «чорт» і «смерть»; соціально-побутові – «під», «пан», «економ», «жандарм»; етнічні – «єврей», «турок», «циган», «гуцул» та ін.» [6, с. 310-311]. Уся ця ватага рухалася селом із жартами, вигуками, сміхом: ««циганка» пристає ворожити, «циган» – коні міняти, «ведмідь» танцює, «коза» грає на скрипку, а «журавель» – найвищий парубок у селі – вибиває в бубон» [2, с. 87]. «Маланка» мала сценарій, що наближався до дійства «кози», порівн.: «Смерть» раптово убивала дівку косою, тієї

ж миті «дід» починав плакати, випрошуючи в господаря грошей, аби найняти «лікаря», а отримавши гроші, «дід» звертався до «фельшора» з проханням приступити до лікування, і той брався до діла, щоправда, не до лікування, а до милування, що сердило «діда», але веселило учасників коляди й господаря [8, с. 47]. До того ж, в Бережанському, Чортківському, Станіславському і Коломийському повітах ряджені волочили за собою плуг або його частину, вони орали перед хатою сніг та засівали [5, с. 131]. Кульмінацією дійства був танець парубків і «Маланки» до дівчини, який мислився як запорука майбутнього одруження дівчини у новому році, після чого господарі виходили з хати і ошедровували скарбника грішми — «Маланці на вінок» і під цим вінком опівночі Меланка мала одружитися з Василем.

Зміст театралізованої вистави «Маланка» малозрозумілий, хоч вона має давнє походження, спроби пояснити яке робили як українські, так і молдавські науковці, зокрема початок дискусії з приводу витоків українського новорічного обряду «Маланка» був покладений ще у XIX ст., але загальноприйнятне тлумачення відсутнє й сьогодні. Ймовірно, що ритуальний комплекс «Маланка» розвинувся на прикордонних із Румунією територіях унаслідок поєднання румунського обряду «плугушорул» із архаїчним слов'янським обрядом «Коза», запозичивши традиційні образи останнього та сюжет, пов'язаний із цими образами. Утративши своє первісне аграрно-магічне призначення, обряд «Маланка» в XIX ст. трансформувався в суспільну святкову забаву, своєрідний сільській карнавал, у якому важливу роль відігравали шлюбні мотиви.

Розглядаючи виставу «**Маланка**» як концепт, зазначимо, що підґрунтям для його формування став міфологічний світогляд язичників, тому визначаємо цей концепт залежно від ролі у структурі свідомості як міфологему; з позиції суб'єкта концептуалізації він є етноконцептом; на підставі параметра об'єкта концептуалізації — культурним; за якістю інформації — поняттєво-логічним. Аналіз історичного шару культурної складової концепту «**Маланка**» дав змогу виявити його смислові елементи: «Обряд», «вистава», «сільський карнавал», «ряджені», «урожай», «добробут», «щедрівка», «парубки», «персонаж «Маланка»», «плуг», «корова», «сузір'я Оріон», «персонаж «Василь»», «веселість», «радість». На лексичному рівні згадана міфологема репрезентована відповідною лексемою — *Маланка*.

Б) етимологічний шар. Етимологію іменника *Маланка* репрезентовано в таблиці:

Лексема	Слов'янські мови	Неслов'янські мови
Меланія	р. <i>Мелания</i> , блр. <i>Маланья</i> , польськ. <i>Melania</i> , чеськ. <i>Melánie</i> , словц. <i>Melánia</i> , болг. <i>Мелания</i> , серб.-хорв. <i>Меланија</i> , словен. <i>Melanija</i> , стсл. <i>Меланиа</i> [3, с. 432].	Через церковнослов'янське посередництво запозичено з грецької мови; грец. <i>Μελανία</i> (букв. «чорнота») пов'язане з прикметником <i>μέλας</i> «чорний», що зіставляється з дінд. <i>malinîh</i> «брудний», <i>mâlat</i> «бруд», а також з лтс. <i>malns</i> «чорний», прус. <i>melne</i> «синяк» [3, с. 432].

Припускаємо, що, будучи запозиченим із грецької мови в усі слов'янські мови, іменник *Маланка* деякий час зберігав своє первісне значення «чорнота» [3, с. 432]. Описуючи «Бабу-Маланку» як персонаж театралізованої вистави «Маланка», Б. Яцимирський зазначає, що на обличчі у цього персонажу маска, яка «іноді вимазана сажею» [12, с. 48], тобто маска має чорний колір.

Аналіз етимологічного шару культурної складової концепту «*Маланка*» у межах Мксф *Святки* виявив його смислові елементи: «*обряд*», «*чорнота*».

В) актуальний шар. Лексичні ознаки. Синонімічний ряд із домінантою *Маланка* у словнику синонімів української мови відсутній, але побутові варіанти цієї назви фіксують тлумачні словники та етнографічні джерела: *день преподобної Меланії Римлянки*, *Меланки*, *Маланки*, *Меланка*, *свято Меланки*, *свято Маланки* [5, с. 114-124; 6, с. 309]. Ці синоніми потрактовуємо як етнографічні.

За свідченням О. Курочкіна, номінація *Меланка* «походить, очевидно, від св. Меланії, день якої за церковним календарем відзначався 31 грудня, коли звичайно відбувався і сам обряд» [7, с. 93-94], оскільки після прийняття християнства язичницьке свято Щедрого вечора отримало офіційно-церковну назву *день преподобної Меланії Римлянки* на честь Меланії, доньки римського сенатора, життя якої було прикладом покірності волі Божій. У народній традиції офіційно-церковна назва зредукувалась і сьогодні найуживанішими (порівняно з офіційно-церковною назвою) є народні номінації *свято Меланки*, або *Меланки*, та їх фонетичні варіанти – *свято Маланки* та *Маланки*. Крім фонетичних варіантів (*Меланки* – *Маланки*), лексема *Меланки* має варіант, утворений зміною однини на множину (*Меланка* – *Меланки*). Отже, вживання номінації *Маланка* (*Меланка*) щодо передноворічної театралізованої вистави є наслідком метонімічного перенесення назви цілого (*Маланка* як назва дня) на частину цілого (*Меланка* як обряд, що проводиться у цей день).

Незважаючи на наявність фонетичних та зредукованих форм назви обряду, визнаємо лексему *Маланка* найчастотнішою, а відповідно й основним мовним репрезентантом міфологеми «*Маланка*», що і дало назву концепту.

Аналіз актуального шару культурної складової концепту «*Маланка*» в межах Мксф *Святки* дав змогу виявити його смислові елементи: «*вистава*», «*преподобна Меланія*». Кількість одиниць номінативного поля концепту «*Маланка*» дорівнює 6, а коефіцієнт номінативної щільності становить 0,019, що свідчить про свідоме побутування згаданого концепту в межах Мксф *Святки*, та про його достатню комунікативну релевантність.

II. Поняттєва складова концепту. Тлумачні словники української мови не містять лексеми *Маланка* у значенні новорічна обрядова театралізована вистава, але подібне значення, посилаючись на «Матеріали до словника буковинських говірок», фіксують автори ЕСУМ, порівн.: «*Новорічний обряд з традиційним передодяганням у тварин і фольклорних персонажів*» [3, с. 370]. Ще у XIX ст. давній обряд «Маланка» «перетворився на святкову розвагу, своєрідний сільський карнавал ...» [6, с. 311], тобто «Маланка» перестала

бути обрядом і стала театралізованою виставою, тому значення, зафіксоване в ЕСУМ, пропонуємо в іншому формулюванні, зокрема у семантичній структурі лексеми *Маланка* виділяємо ЛСВ *новорічна обрядова театралізована вистава з традиційним переодяганням у тварин і фольклорних персонажів*. Семний набір згаданого ЛСВ подано в таблиці:

МОВНИЙ РЕПРЕЗЕНТАНТ	ЛСВ	СЕМИ
Маланка	новорічна обрядова театралізована вистава з традиційним переодяганням у тварин і фольклорних персонажів	1. Вистава. 2. Обряд. 3. Новорічний обряд з перевдяганням у тварин та фольклорні персонажі. 4. Новорічна театралізована вистава з перевдяганням у тварин та фольклорні персонажі.

Відповідно, у свідомості сучасних українців міфологема «*Маланка*» як складник Мксф *Святки* містить смислові елементи «*обряд*», «*вистава*», «*тварини*», «*розвага*».

Проведений комплексний аналіз концепту «*Маланка*» як складника Мксф *Святки* сприяв виділенню його домінантних смислових елементів, що дало змогу розглянути цей концепт з огляду на його польову організацію:

ПЕРІОД	КОМПОНЕНТИ СМИСЛІВ
Дохристиянська доба	1. <i>Ядро</i> : «обряд», «сузір'я Оріон». 2. <i>Приядерна зона</i> : «ряджені», «щедрівка», «плуг». 3. <i>Периферія</i> : «урожай», «веселість», «радість», «добробут», «парубки», «тварини», «розвага».
Доба християнства	1. <i>Ядро</i> : «обряд». 2. <i>Приядерна зона</i> : «ряджені», «щедрівка», «плуг», «персонаж «Маланка»», «персонаж «Василь»», «чорнота», «преподобна Меланія». 3. <i>Периферія</i> : «урожай», «веселість», «радість», «добробут», «парубки», «тварини», «розвага».
Сучасний період	1. <i>Ядро</i> : «вистава», «сільський карнавал». 2. <i>Приядерна зона</i> : «ряджені», «щедрівка», «плуг», «чорнота», «персонаж «Маланка»», «персонаж «Василь»». 3. <i>Периферія</i> : «веселість», «радість», «парубки», «добробут», «тварини», «розвага».

Проаналізувавши концептуальну структуру концепту «*Маланка*» з огляду на польову організацію, робимо висновок, що сьогодні ядерні компоненти смислів складають $\approx 16\%$. Упродовж віків у ядерній зоні концептуальної структури цього концепту відбулись несуттєві зміни, зокрема ще в дохристиянський період зникає зв'язок обряду «Маланка» з астральним культом, що призвело до втрати смислового елементу «*сузір'я Оріон*», а втрата обрядом «Маланка» обрядового значення спричинила заміну компонента смислу «*обряд*» на смислові елементи «*вистава*», «*сільський карнавал*», що є актуальними і сьогодні.

Відсоткове вираження компонентів смислів приядерної зони для концепту «*Маланка*» сягає $\approx 42\%$. Упродовж віків у цій зоні також відбулися незначні зміни, зокрема упровадження християнства сприяло поповненню концептуальної структури міфологеми «*Маланка*» компонентами смислів християнського походження — «персонаж «*Маланка*»», «*преподобна Меланія*», «*чорнота*», «персонаж «*Василь*»», але в сучасний період смисловий елемент «*преподобна Меланія*» зникає, оскільки втрачається асоціація цього обряду із християнською святою.

Периферійна зона міфологеми «*Маланка*» містить $\approx 42\%$ смислових елементів. Зоні периферії також властиві зміни, зокрема у сучасний період із концептуальної структури міфологеми «*Маланка*» зникає смисловий елемент «*урожай*», оскільки втрачається віра у здатність обряду сприяти врожаю.

Результати вивчення міфологеми «*Маланка*», що отримані за допомогою компонентного, етимологічного та історико-культурологічного аналізу, дають змогу зробити висновок, що цей концепт належить до значущих в українській культурі та у житті українців.

Запропонована методика комплексного аналізу культурних концептів може бути використана для вивчення інших подібних концептів, що є перспективним у сучасний період, коли простежуємо помітне посилення уваги до національної самобутності української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Верхратський І.** Про «Маланку». Правда. Львів, 1876. Ч. 2. С. 69-72.
2. **Воропай О.** Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Харків: Фоліо, 2005. 508 с.
3. **Етимологічний** словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: Наукова думка, 1982-2006. Т. 3.: Кора-М. 1989. 552 с.
4. **Жайворонок В. В.** Символіка народного та авторського (крилатого) слова й виразу. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 138-147.
5. **Килимник С.** Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [у 3 кн., 6 т.]. Вінніпег, Торонто, 1964. Кн. 1. Т. 1.: (Зимовий цикл). 1964. 154 с.
6. **Курочкін О. В.** Календарні звичаї та обряди. Українці: Історико-етнографічна монографія: В 2 кн. Опішне: Українське народознавство, 1999. Кн. 2. С. 297-332.
7. **Курочкін О. В.** Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). Опішне: Видавництво національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, 1995. 392 с.
8. **Лепша І.** Новорічні свята. *Наука і суспільство*. 1990. № 12. С. 42-48.
9. **Попова З. Д.** Когнитивная лингвистика. М., 2007. 314 с.
10. **Приходько А. М.** Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
11. **Степанов Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. 824 с.
12. **Яцимирський Б. М.** «Маланка», как видъ святочнаго обрядоваго ряженія. *Этнографическое обозрение*. 1914. № 1-2. С. 46-77.

Плотнікова Наталя Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський інститут фінансів КНТЕУ; доцент кафедри іноземних мов, Національний фармацевтичний університет. Tel: +38 066 727 22 08

E-mail: nataliplotnikova02@ukr.net

orcid.org/0000-0001-9719-6238

Plotnikova Natalia Volodimirivna — Ph.D in Philology, Associate Professor at the Department of Socio-Humanitarian Courses, Kharkiv Institute of Finance of Kyiv National University of Trade and Economics. Associate Professor at the Foreign Languages Department, National Pharmaceutical University.